

החקיקה האנטי-יהודית בבולגאריה, 1940-1942, והתגובות עליה

ז'קלין סופרמן

מבוא

בולגאריה, שלא כמו מדינות אחרות במזרח-אירופה, לא היתה בה כל חקיקה אנטי-יהודית קודם מלחמת-העולם השנייה. עם כינון בולגאריה כמדינה עצמאית, ניתן בשנת 1878 ליהודיה שוויון-זכויות מלא שקיים למעשה, והיהודים קיימו מערכת תקינה של יחסים הדדיים עם הבולגארים. בתור גרורה של גרמניה במלחמת-העולם השנייה, אימצה בולגאריה את הגישה הנאצית וחוקקה חוקי אפליה נגד היהודים, כדי לבודדם מן החברה הכללית. להחלישם, לגזול את רכושם, וכמסקנה מכך, שהתפתחה תוך כדי המלחמה — להשמידם במסגרת 'הפתרון הסופי'. מערכת חוקים זו הושפעה מחוקי נירנברג שהונהגו בגרמניה בשנת 1935. התחיקה נגד היהודים עוררה התנגדות בקרב שכבות רחבות ובייחוד הבולגארי. זוהי תופעה יוצאת-דופן בתקופת השואה, וראוי לבחון את משמעותה. למרות ההתנגדות, החקיקה האנטי-יהודית בבולגאריה התקבלה. הממשלה קיבלה סמכויות מלאות לביצועה, ולשם כך הקימה מוסד מיוחד 'הקומיסאריין לענייני יהודים', שאויש באנטישמים קיצוניים. גרמניה שיגרה יועץ מיוחד לכך. ככל זאת יהדות בולגאריה ניצלה, החקיקה האנטי-יהודית בבולגאריה לא הצליחה אפוא להכין את הקרקע להשמדת יהודיה.

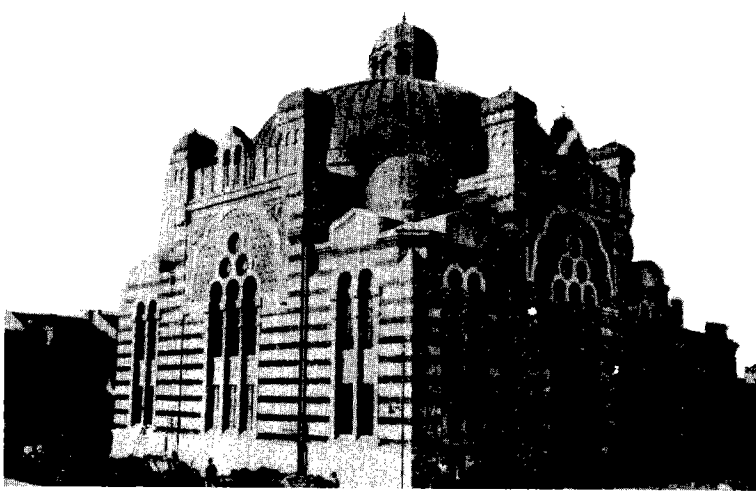
היהודים בכל התקופות היו מיעוט קטן בבולגאריה. על-פי מפקד, ב-8 ביולי 1943 הם מנו בשטחי בולגאריה הישנה 49,000 נפש ויחד עם היהודים בשטחים סופחו אליה (מאקדוניה, תראקיה, פירוס) — 62,410 נפש.

המאמר שלהלן יעסוק בחקיקה האנטי-יהודית בבולגאריה מסוף שנת 1940 עד סוף 1942. יבחן את אופיה ואת מטרותיה, את תגובת הציבור הבולגארי עליה, יבדוק אלו יסודות התנגדו לחקיקה זו ומה היו הגורמים להתנגדותם.

א. יחסי יהודים ובולגארים קודם מלחמת-העולם השנייה

הדעה המקובלת בקרב חוקרים (בנימין ארדיטי, חיים קשלוס, ניסן אורן) היא, כי עד עליית הפאשיזם והנאציזם באירופה, לא היו גילויים בולטים של אנטישמיות בבולגאריה, כמו: חקיקה, תנועה פוליטית מאורגנת, או התפרצויות אלימות נגד יהודים, אם כי היו גם בה הלכי-רוח, פולמוסים ואפילו התפרצויות אנטישמיות.¹

ראה: ארדיטי, הספרות; ארדיטי, יהודי; קשלוס; אורן.

בית-הכנסת המרכזי בסופיה

הלכי-הרוח האנטישמיים בבלגאריה עד סוף המאה ה-19 ניזונו בעיקר מיסוד דתי. ניגודים כלכליים בין היהודים לאוכלוסיה המקומית כמעט שלא היו. עם שחרור בולגאריה מעול התורכים וקידומה החברתי והכלכלי, החל לצמוח מעמד של סוחרים בולגארים ולא היתה תחרות חריפה בינם ובין היהודים. שלא כמו בארצות אחרות במזרח-אירופה שבהן דחקה הבורגנות המקומית את רגלי היהודים כערים, היהודים בבלגאריה היו מעטים ולבורגנות הבולגארית היו אפשרויות רחבות מאוד. ואכן גילויים אנטישמיים על רקע כלכלי היו נדירים ושוליים בבלגאריה בתקופה זו. היהודים שעסקו בחקלאות בבלגאריה היו מיעוט מבוטל, ולא היה יסוד להתנגשות בינם ובין האוכלוסיה הכפרית שהיוותה כ-80 אחוז מכלל האוכלוסיה. בבלגאריה המשוועבת היתה אצולה זרה, ויהודיה לא קיבלו אחוזות לחכירה. לאחר השגת העצמאות, גורשו בעלי-האחוזות התורכיים ואחוזותיהם חולקו שווה בשווה בין אלה שעבדו אותן. האיכר הבולגארי לא זיהה אפוא את היהודי עם האציל המשעבד.

יתירה מזו, במאבק הבולגארים לשחרור מעול תורכיה העות'מאנית שמרו היהודים על עמדה ניטראלית ולפעמים אף תמכו במאבק באופן אקטיבי. זאת חרף העובדה שבלגאריה נתמכה במאבקה על-ידי רוסיה האנטישמית ולעומת זאת היהודים בבלגאריה נהנו מיחס הוגן ומאוטונומיה בניהול ענייניהם הפנימיים מצד השלטון העות'מאני. גם עניין זה תרם ליחסים הטובים ששררו בבלגאריה העצמאית בין היהודים לשכניהם.²

בסיכומו של דבר, המספר הזעום של היהודים בבלגאריה, תפקידם הצנוע בכלכלה, ניתוקם מן החיים הפוליטיים, שוליותם בחיי הרוח והתרבות של הבולגארים,

2 בנימין ארדיטי סבור, כי בשל המאבק של העם הבולגארי לחופש ולעצמאות כמשך 700 שנה הוא העריך את שאיפתם של עמים אחרים לחופש ופיתח יחס של סובלנות כלפיהם. לכן הוא מייחס לבולגארים תכונות-אופי שכלמו הלכי-רוח אנטישמיים בתוכו — ראה: ארדיטי, הספרות, עמ' 3. אולם גישה זו אין לה יסוד. את המתנות של הלכי-הרוח האנטישמיים בבלגאריה יש לראות על רקע גורמים ריאליים — כפי שניסיתי להסבירם לעיל. בהמשך הדברים נראה, כי שינוי התנאים מביא לעליית האנטישמיות בבלגאריה. עניין זה משתקף גם מעדויות של אישים בולגאריים — ראה: משפטי העם, עמ' 723-741, ועדותו של גריגור צמצי'אב, עמ' 756-759.

חיייהם כיחידה סגורה על־בסיס של אוטונומיה — כל הגורמים האלה ריסנו הלכּי־רוח אנטישמיים. נקודות המגע והחיכוך בין היהודים לאוכלוסיה הכללית היו מעטות ומערכת היחסים היתה תקינה. יחד עם זאת, הניתוק בין שני חלקי האוכלוסיה לא היה גמור. שכן, היהודים דיברו את לשון הארץ, למדו במערכת החינוך הבולגארית ושיתפו פעולה עם שכניהם. מנהיגיה הפוליטיים של בולגאריה קודם התקופה הנאצית לא השתמשו בטיעונים אנטישמיים במערכת הפוליטית. אף־על־פי־כן היו בבולגאריה, כאמור, גם גילויים אנטישמיים. גילויים אלה בין השנים 1884-1908 היו על רקע דתי. בהשפעת עלילת־הדם של טיסה אסלאר בהונגריה (1882-1883) פורסמו בבולגאריה עלונים אנטישמיים והוטחו האשמות כלפי היהודים על רצח למטרה דתית. בכמה ערים פרצו עלילות־דם, שבמהלכן התנפל אספסוף על בתי־יהודים ושדד חנויות שלהם. היו גם פגיעות בנפש. גל אנטישמי זה גם הושפע מן ההתפרצויות נגד היהודים ברוסיה וברומאניה. בין השנים 1908-1923, כמעט לא היו תופעות בולטות של אנטישמיות בבולגאריה, אולם עקב עליית הפאשיזם באיטליה והנאציזם בגרמניה, צמחה בבולגאריה תנועה לאומנית בעלת מגמות פאשיסטיות. בשנת 1923 נוסדו בה שתי קבוצות פאשיסטיות: 'קובראט' ו'רודנה זאשטיטה' (הגנת המולדת) אך השפעתן היתה מעטה. זה האחרון היה ארגון פאשיסטי אנטישמי עם סניפים ברוב הערים הגדולות, שאורגנו על־פי השיטה הנאצית ופעלו במתכונת צבאית. סניפו בסופיה נקט קו של פגיעות ביהודים, שבא לידי ביטוי בהתנפלות על עוברי־אורח, חטיפה ועינוי של יהודים וכיוצא בזה. ארגון זה גם זמם לרצוח את ראשי יהדות בולגאריה. המשטרה עצרה את החוטפים והם הועמדו לדין ב־6 ביוני 1932. המשפט הפך להיות עימות אידיאולוגי בין הארגון האנטישמי ליהודים. בעימות זה הפגינו יהודי סופיה עם הקונסיסטוריון (הגוף העליון של ארגון הקהילות היהודיות בבולגאריה) בראשם וארגון החיילים המשוחררים רוח לוחמת וגייסו את כל האמצעים כמישור המשפטי וכמישור הפובליציסטי כדי להילחם באידיאולוגיה האנטישמית. בית־המשפט חייב בדין את הנאשמים, אולם הפעילות האנטישמית לא שככה. אמנם היו חילוקי־דעות בין הקבוצות הפאשיסטיות שהחלישו אותן, אולם נוסדו קבוצות חדשות, כגון: פלג מן 'הגנת המולדת', בראשות כריסטו קונצ'ב, שיסד בתמיכת מוסוליני מפלגה דוגמת המפלגה הנאציונל־סוציאליסטית; ארגון 'הלגיונרים', שהוקם בשנת 1933 במתכונת היטלריסטית־מובהקת, בראשות גנראל שקוינוב, ובטאונו 'פְּלוֹם' ביטא עמדות נאציות קיצוניות. כך למשל כתב העיתון במארס 1933:

אנחנו תובעים גירוש היהודים. היהודים בעולם כולו התאחדו נגד העמים הנוצריים, כדי לשעבדם ולשדוד אותם. עכשיו, כשבגרמניה יש שלטון לאומי חזק, אשר שם קץ להשתלטות היהודים חסרי הבושה... אנחנו תובעים להשליך את כל היהודים כסמרטוטים אל מחוץ לאדמת בולגאריה הקדושה!³

עמדה פחות קיצונית ביטא השבועון 'אתאקה' (התקפה), שהיה תחת השפעת הפאשיסטים. הוא תבע להרחיק את היהודים מעמדות מפתח בתעשייה ובבנקאות. תביעות מעין אלו הוצגו גם על-ידי ארגונים אחרים. הלכי הרוח האנטישמיים הלכו והתחזקו לנוכח אדישות הממשלה והגברת התעמולה וההסתה. גם כאשר בשנת 1934 נאסרה הפעילות הפוליטית, המשיכו הארגונים הפאשיסטיים להתקיים ולהסית.

יהדות בולגאריה ניהלה כל השנים מאבק חריף באנטישמיות. בתקופה הראשונה שלאחר עצמאות בולגאריה ביקשו היהודים מהשלטונות להגן עליהם, ובדרך-כלל זכו לתמיכה. מאוחר יותר, פירסמו היהודים עצמם ספרות אפולוגטית הגנתית, שנועדה לאוכלוסיה הבולגארית. המוסדות היהודיים גם הגישו עצומות לממשלה ופעלו בקרב שרים כדי להגן על עניינם. כך התלכדה החזית הפנים-יהודית למלחמה באנטישמיות. בהתחלת שנות ה-30 ניסתה הממשלה לבלום את האנטישמיות, אולם לאחר שנת 1937 ובמיוחד משנת 1938, עם גבור התלות הכלכלית של בולגאריה בגרמניה, גידול השפעת ההסתה ההיטלרית ונטישת עקרונות הדמוקרטיה במישל הבולגארי — החלה האנטישמיות לפרוח מחדש. הראשונים להפיץ ארס זה היו הסטודנטים הבולגארים ששבו לארצם מלימודיהם בגרמניה. הספרות האנטישמית המתורגמת, וגם המקורית, נתרבתה והשפעתה גדלה: גבר המסע נגד 'הבונים החופשיים' ונטען כי היהודים נמנים עם חבריהם הפעילים ביותר; נאומי היטלר הודפסו והופצו באלפי טפסים; הופצו כרוזים נגד יהודים; העיתונות החלה לפרסם מאמרים אנטישמיים, אם כי נשארה מתונה בדרך-כלל; נאומים אנטישמיים הושמעו גם על-ידי שרים. הממשלה שללה את הנתינות הבולגארית מיהודים שעלו לארץ-ישראל. כמו גם ארגונים היטלראים חדשים. כגון 'ראטניק' (1936). שדגל בהשקפות אנטישמיות קיצוניות. הארגון נוסד על-ידי תשעה חברים, ביניהם פטר גאברובסקי ואלכסנדר בלב. שהיו מאוחר יותר בין ראשי המנסחים והמבצעים של המדיניות הממשלתית נגד היהודים. ב-20 בספטמבר 1939 יזם ארגון 'הלגיונרים', בהסכמת השלטונות ובתואנה של תקרית שאירעה בחנות צעצועים של יהודי כסופיה, שבירת חלונות-הראווה של חנויות יהודיות בעיר. בעקבות התקרית, פירסם מפקד המשטרה פאנטב הודעה וביקש בה מתושבי סופיה לשמור על השקט. הוא הוסיף, שאם יישנו מקרים כאלה, יינקטו צעדים דראסטיים נגד מפירי הסדר והחוק.⁴

כסיכומו של דבר, התגברות הלכי-הרוח האנטישמיים בבולגאריה הושפעה במידה רבה מאירועים בארצות אחרות. היא לא היתה מעולם תנועה המונית, אף שהיה לה בסיס מסורתי מסוים, בעיקר על רקע דתי, ואילו בשנות ה-30 היתה גם התערורות פאשיסטיים, בעיקר בקרב שכבה דקה של אינטליגנציה ונוער. התערורות זו לובתה על ידי מעצמות הציר ובעיקר גרמניה. הבולגארים לא ראו כיהודי אויב כלכלי ותכרתי,

4 חיבורים כלליים על תולדות יהודי בולגאריה עד מלחמת-העולם השנייה — ראה: קשלס, כרכים א-ב, יהדות בולגריה, חלק א'; טמיר.

5 ראה: משפטי העם, בעדויות של דימו קאזאסוב וגרגור זק נתן, עמ' 794-804.

ואילו האינטליגנציה הנאורה ראתה חובה מוסרית לשמור על מערכת החרויות שהשיג העם הבולגארי. מעמד המיעוטים בה היה אבן־הכוחן לכך.⁶

ב. החקיקה האנטי־יהודית, 1940-1942

1. ראשית החקיקה האנטי־יהודית בבולגאריה

מדיניות אנטישמית רשמית לא היתה מעולם בבולגאריה עד ספטמבר 1939, כאשר פורסם צו, שלפיו על יהודים בעלי נתינות זרה לעזוב את הארץ. יהודים רבים הגיעו בשנות השלושים לבולגאריה מאירופה המרכזית, מתוך תקווה לעלות לארץ־ישראל. היהודים הזרים מנו כ־4,000 נפש, כ־8.1% מכלל יהודי בולגאריה, היו כיניהם נתינים ספרדים, צ'כים, יוונים, תורכים, הונגארים וגרמנים. עם התקרבות בולגאריה לנאצים, הם הפכו למיטרד, וראש־הממשלה קיוסו־איוואנוב הורה למפקד המשטרה פאנטב לגרשם. פאנטב ניסה לכוונם לעלייה בלתי־לגאלית לארץ־ישראל. באותו זמן אכן היתה עלייה בלתי לגאלית מבולגאריה, שנסתיימה עם טביעת האונייה 'סאלבאדור' בים השיש (14 בדצמבר 1940) ומותם של 204 מבין 325 המעפילים שבה.⁷ פרשה זו

6 בוקו פיטי פירסם בשנת 1936 ספר בשם 'הציבוריות הבולגארית על הגזענות והאנטישמיות' בבולגארית, ובו ראינות עם כ־50 מנהיגי ציבור והצהרות מפיהם כנגות האנטישמיות, המנמקים את הסיבות להעדרה בארצם. ראה גם: צ'ארי, עמ' 33.

7 פרשת ההעפלה מבולגאריה באותו זמן ואסון טביעת 'סאלבאדור' עוררו גם ויכוח פנימי נוקב, שאינו מענייננו כאן — ראה: קשלס, ג', עמ' 26-39; ארדיטי, יהודי, עמ' 54-56; וכן: קונפינו המציג את גירסתו שלו בפרשה, שהיה מעורב בה.

המלך בוריס ה־3 עם היטלר בברלין

אירעה בזמן הדיון בחקיקה האנטי־יהודית כסברניה (בית־הנבחרים הכולגארי) ועוררה ביקורת פנימית ובינלאומית.

בסוף שנת 1939 התחילה להתגבש הנהגה פאשיסטית בכולגאריה. בממשלת קיוסה־איוואנוב, שהוקמה באוקטובר 1939, נכללו האנטישמים פרופ' בוגדאן פילוב ופטר גאברובסקי, שניהם ממנהיגי 'ראטניק'. הממשלה החדשה שהוקמה ב־15 בפברואר 1940 כבר עמד בראשה פילוב, ואילו גאברובסקי שימש בה כשר הפנים ומינה את אלכסנדר בלב, עמיתו למנהיגות בארגון זה, לאחראי על המחלקה המשפטית. מינויו של בלב היה עבירה על חוק משנת 1939, שאסר על חברי 'ראטניק' לשמש במשרות ממשלתיות, אולם בלב החדיר למשרדו חברים נוספים של ארגונו ושמר על קשר הדוק עם ברלין. ממשלה זו היתה בעלת אוריינטאציה גרמנית מובהקת ומיד לאחר הקמתה נסעו נציגיה לגרמניה לשיחות עם היטלר, שבסיומן נחתמו ההסכמים הראשונים בין כולגאריה לגרמניה הנאצית. ההסכמים אלה הביאו לתלותה של כולגאריה בגרמניה, וזו האיצה בכנות־בריתה לחוקק חוקים אנטישמיים.

2. 'החוק להגנת האומה'

בקיץ 1940 ביקר בלב בגרמניה ללמוד את חוקי נירנברג, ולאחר שובו הודיע גאברובסקי על כוונתו להציע 'חוק להגנת האומה' (יולי 1940). ב־10 באוקטובר הוא הביא לעיתונות פרטים על הצעת החוק שהוכנה על־ידי מועצת המיניסטרים, בהדגישו שהצעת חוק זו מכוונת כלפי המיעוט היהודי. באמצע נובמבר הוגשה הצעת החוק לאישור בית־הנבחרים, ולאחר דיון סוער אושר החוק על־ידי הרוב. אחרי שהחוק נחתם ואושר בידי המלך בוריס הוא פורסם בעיתון הרשמי של הממשלה ב־13 ביאנואר 1941.

'החוק להגנת האומה' מורכב מ־3 חלקים: (א) ארגונים סודיים ובינלאומיים (ב) בני־אדם ממוצא יהודי. (ג) הוראות כלליות.

חלק א' אוסר על קיומם של ארגונים בינלאומיים סודיים וקובע על מי מהם חי החוק, דן בצורת פיזורם וחיסולם של ארגונים אלה, וכן באופן חיסול רכושם. חלק זו של החוק פגע, מנקודת־מבט יהודית, ב'בני־ברית', והארגון פוזר. החוק הבחין בי ארגונים מופְּרֵים על־ידי חבר־הלאומים לשאינם מוכרים, ועל־כן ההסדרות הציוניות כארגון מוכר, הורשתה לפעול עד 15 במאי 1942.

חלק ב' העוסק בבני־אדם ממוצא יהודי, דן במוצאם, בהגבלות כלליות עליהם במקום מגוריהם, ברכושם ובפעילותם המקצועית והכלכלית. חלק זה של החוק פותח בהגדרת המושג יהודי. לפיה יהודי הוא כל אדם אשר לפחות אחד מהוריו הוא יהודי אולם צאצאים שנולדו או יולדו מנישואי תערובת שנערכו לפני כניסת חוק זה לתוקל לא ייחשבו ליהודים. על כל האנשים המוגדרים כיהודים להגיש תוך חודש ימי הצהרה מיוחדת בדבר מוצאם; ולא — צפויים הם לקנסות גדולים. השמות המוקְרֵי

שלהם יהיו רק אלה הרשומים בתעודת הלידה. יש למחוק מן השמות היהודיים את הסיומות האופייניות לשמות הבולגאריים (אוב, אובה, איץ). כן נאסר על אזרחים ממוצא בולגארי לאמץ יהודים.

בהמשך, אוסר החוק על יהודים לקבל נתינות בולגארית, לבחור ולהיבחר למוסדות ציבוריים כלליים כלשהם. כן נאסר על היהודים למלא תפקידים כלשהם במוסדות המדינה, ברשויות המקומיות ובמוסדות אחרים, פרט למוסדות יהודיים מוכרים. יהודים הממלאים תפקידים האסורים עליהם בחוק זה, הן כנבחרים והן כמועסקים, בזמן תחולת החוק יחויבו לעזוב מיד את תפקידיהם. על היהודים נאסר להתחתן או לחיות מחוץ לנישואין עם בן או בת זוג ממוצא בולגארי, או להחזיק משרתים ממוצא בולגארי. עוד קובע החוק, כי במוסדות להשכלה יתקבלו רק מספר מוגבל של תלמידים יהודים, ובכתי־ספר מסוג זה יתקבלו יהודים רק במקרה שלא יהיו מועמדים בולגאריים. החוק גם אוסר על היהודים להחליף את מקום מגוריהם ללא היתר מאת המשטרה, אוסר עליהם להתגורר בסופיה ומקנה סמכות למשרד הפנים לקבוע באלו אזורים יותר ליהודים להתגורר.

החוק אוסר על היהודים להחזיק או לחכור נכס כפרי. יהודים שמחזיקים בנכסים כאלה חייבים להציעם תוך שלושה חודשים לקרן המקרקעין הממשלתית, ולא – יותרמו הנכסים. סעיפים נוספים בחוק זה אוסרים על היהודים לעסוק במקצועות חופשיים, במסחר ובתעשיות, מעל שיעורם היחסי באוכלוסיה הכללית של המדינה. אולם החוק מתיר להם לעסוק במקצועות אלה לצרכי האוכלוסיה היהודית בלבד. כל הנותרים חייבים לחסל את עסקיהם. הממשלה רשאית להגביל השקעות של הון יהודי בענפי תעשייה מסוימים. תוך חודש ימים על היהודים להצהיר על כל הנכסים הניידים והלא־ניידים שברשותם. המזומנים שברשותם יופקדו כחשבונות חסומים בבנק הממלכתי והמשיכה מהן תיעשה בפיקוח הבנק. כל רכוש שלא יוצהר עליו, דינו החרמה. נאסר על היהודים להשקיע או להשתתף בצורה כלשהי בבתי־קולנוע, בתיאטרונים, בפירסומים, בהוצאות־לאור ובשורה של עסקים אחרים בשיעור של למעלה מ־49% של ההון. עליהם לחסל או למכור תוך שישה חודשים את החלק העודף. נאסר על היהודים להיות מנהלים, מנהלים כפועל או לערוך עסקאות בעסקים שבהם מושקע הונם. יהודים שמילאו תפקידים כאלה יפנום מיד. נאסר על היהודים להיות סוכני מכס, סוכני רכבת, רואי־חשבון, או סוחרים במניות, באגרות־חוב ובמטכות יקרות. כן נאסר עליהם להיות חברים במועצות מנהלים, יועצים משפטיים, מנהלים ונציגים מסחריים, אפילו בכתי־עסק יהודיים, ותוך חודש ימים מיום תחולת החוק עליהם לפנות משרות אלו. כן נאסר על היהודים להיות בעלים של בתי־מרקחת, חנויות לממכר תרופות וסמים (דרוגריות) או לממכר דברי סאניטאציה. תוך שנה מיום תחולת החוק יש לחסל עסקים אלה שבבעלותם. ככל בתי־העסק שבהם לא נאסרה העסקת יהודים, מספר היהודים המועסקים בהם לא יעלה על מחצית מכלל המועסקים באותו סוג שרות. נאסר על היהודים להיות קבלנים או ספקים במפעלים ציבוריים.

הסעיף האחרון בחלק זה של החוק קובע, כי החוק לא יחול על אלה שקיבלו את הנצרות עד 1 בספטמבר 1940 (תאריך אישור החוק), אם נולדו בכולגאריה, ישבו בה שיבת קבע והיו במשך כל הזמן נתינים בולגאריים. החוק לא יחול גם על אלה אשר עד תאריך זה התחתנו עם בן/בת זוג ממוצא בולגארי וקיבלו את הנצרות. הקלות מסוימות ניתנו גם ליהודים שהיו מתנדבים במלחמות העם הכולגארי, לנכיי-מלחמה ולבעלי עיטורי גבורה, אולם רק לאחר שביית-המשפט יקבע זכויותיהם אלה. החלק השלישי בחוק זה דן בתופעות אנטי-לאומיות או בפעולות חשודות; הן של יהודים והן של אזרחים אחרים של כולגאריה.⁸

3. השוואה בין התחיקה האנטי-יהודית בכולגאריה ובגרמניה

'החוק להגנת האומה' הותקן על-פי מתכונת התחיקה האנטי-יהודית בגרמניה הנאצית, על-כן יש עניין להשוות את עקרונות היסוד והתכנים של החוק הכולגארי עם אלה שבחוקי נירנברג הנאציים.

ראשית — בהגדרת היהודי קיבל החוק הכולגארי את העיקרון הגזעני הנאצי, המגדיר יהודי על-פי עיקרון ביולוגי של לידה להורה יהודי. יחד עם זאת שומר החוק הכולגארי גם על העיקרון הדתי, שכן הוא אינו חל על צאצאים לנישואי תערובת, או יהודים שהתנצרו לפני כניסת החוק לתוקפו. כאן ניכרת השפעתה הגדולה של הכנסייה הפראבוסלאבית בכולגאריה. גם ההקלות שניתנו למתנדבים במלחמות העם הכולגארי, לנכיי-מלחמה ולבעלי עיטורי-גבורה היוו סטייה מעיקרון טהרת הגזע.

בחוקי נירנברג (15 בספטמבר 1935), בפקודה הראשונה לחוק אזרחות הרייך, פיסקה 5 (1), באה ההגדרה הבאה: 'יהודי הוא מי שמוצאו לפחות משלושה הורים זקנים, יהודים מלאים לפי גזעם. אולם בהמשך (פיסקה 5 [2]) נאמר, כי גם בן-תערובת יהודי שמוצאו משני הורים זקנים יהודים מלאים, נחשב יהודי, אם: (א) השתייך בעת הוצאת החוק לעדה הדתית היהודית, או נתקבל אליה אחרי כן; או (ב) בעת הוצאת החוק היה נשוי ליהודייה, או נישא לה אחרי כן; או (ג) מוצאו מנישואין עם יהודי שנערכו לאחר 15 בספטמבר 1935; או (ד) מוצאו מיחסים עם יהודי מחוץ לנישואין ונולד מחוץ לנישואין אחרי 31 ביולי 1936. עוד נאמר בפקודה זו, כי כל הדרישות לטוהר הדם, הכלולות בחוקי הרייך או בפקודות מפלגת הפועלים הנאציונל-סוציאליסטית הגרמנית וארגוניה, החורגות מהאמור בפיסקה 5, נשארות בעינן.⁹

בתחיקה הגרמנית הנאצית העיקרון הגזעני נשמר יותר, אם כי הדת הינה הקריטריון המגדיר את יהדותם של ההורים הזקנים, שקובעים את המוצא הביולוגי. הדת היא גם גורם מרכזי להגדרת הסטאטוס של חצי-יהודי או של בן-תערובת — כיהודי. בן-תערובת ממדרגה ראשונה היה מי שמוצאו אמנם משני הורים זקנים יהודים מלאים,

8 ראה: צ'ארי, עמ' 17; ארדיטי, יהודי, עמ' 36-49.

9 ראה: אנטישמיות ושואה, עמ' 27.

אולם לא מילא אחר התנאים המפורטים א'–ד'. בן־תערובת ממדרגה שנייה היה מי שהיה לו רק סב יהודי אחד. אלה האחרונים נקלטו בדרך־כלל בחברה הגרמנית, בעוד שאל הראשונים התנהגו כאל יהודים לכל דבר. סעיפי החוק הבולגארי שאסרו על נישואין מעורבים ועל יחסים־מין מחוץ לנישואין בין בולגארים ליהודים זהים לאלה שבחוקי נירנברג, ותכליתם היתה לשמור על טהרת הגזע של האומה מפני חדירת גזע נחות ושפל.

שנית — בחוק הבולגארי הוגדרו היהודים כאויבי בולגאריה וכאלמנט זר, שיש לשלול ממנו את זכויותיו הפוליטיות. כאן ניכרת השפעה גרמנית מובהקת של החוק לאזרחות הרייך (15 בספטמבר 1935). אולם שלא כמו בחוק הגרמני אין בחוק הבולגארי הגדרה שלפיה אזרח בולגארי הוא רק מי שדם בולגארי זורם בעורקיו. החוק הבולגארי שולל את הזכויות האזרחיות מאנשים ממוצא יהודי ומוציאם מן המנגנון הממשלתי, מן הצבא ומן החברה והכלכלה.

בנימין ארדיטי ערך בספרו השוואה בין החקיקה האנטי־יהודית: בבולגאריה, בגרמניה ובצרפת — בנושאים הבאים: הגבלות כלליות, נומרוס קלאוזוס, גירוש מן הצבא, תעודות־זהות מיוחדות, מיסים מיוחדים, הצהרות הון (נושאים אלה אינם ממצים את כל תחומי החקיקה נגד היהודים בארצות אלו). והגיע למסקנה כי התחיקה הבולגארית החמירה בהשוואה לתחיקה בגרמניה ובצרפת. שכן בעוד שהחקיקה נגד היהודים היתה הדרגתית ומפוזרת בשורה של חוקים בגרמניה (מ־7 באפריל 1933 עד 12 בנובמבר 1938) ובצרפת (מ־3 באוקטובר 1940 עד 12 במאי 1943) הרי החוק להגנת האומה בבולגאריה טיפל בכל הנושאים הללו, לבד מהתחיקה בדבר תעודת־זהות (ב־29 באוגוסט 1942) והמיסים המיוחדים (ב־13 ביולי 1941). החוק הבולגארי גם מחמיר יותר מבחינת משך הזמן שקבע לביצוע ההוראות הכלולות בו. כך למשל, לפי החוק הצרפתי (3 במאי 1940) פוטרו פקידים ממשלתיים יהודים חודשיים לאחר כניסת החוק לתוקף, לפי החוק הגרמני (7 באפריל 1933) — תוך 4 חודשים, ואילו לפי החוק הבולגארי (21 ביאנואר 1941) — תוך חודש ימים. דוגמה נוספת: לפי החוק הגרמני (26 באפריל 1938) והחוק הצרפתי (2 ביוני 1941) חויב כל יהודי להצהיר על רכושו תוך חודשיים ימים, ואילו לפי החוק הבולגארי — תוך חודש ימים.¹⁰ אפשר להוסיף דוגמאות המלמדות, כי התחיקה הבולגארית אמנם קבעה משך זמן קצר יותר לביצוע הגבלות שונות, אולם זהו ההבט הפורמאלי שנקבע בחוק, מה שאין כן ביצוע למעשה. במשך השנה הראשונה לאחר חקיקת החוק, לא הקפידו הבולגארים על ביצוע ההוראות שבו. פ' צ'ארי סבור, כי הממשלה הבולגארית התייחסה בדרך־כלל אל חוק זה כאל ביטוי לקשריה עם גרמניה ומשום כך לא הקפידה על ביצועו.¹¹ רק כאשר בולגאריה התקרבה יותר לגרמנים והיתה מעורבת יותר במלחמה הקשיחה ממשלתה

10 ראה: ארדיטי, יהודי, עמ' 49.

11 ראה: צ'ארי, עמ' 24. הדוגמה שהוא מביא לכך היא, ששר החינוך התיר לקבל יהודים לקולג' האמריקאי בסופיה, מעל למיכסה שנקבעה בחוק.

את עמדתה כלפי יהודיה. התקשחותה גם באה לידי ביטוי בהסלמה בחקיקה בסוף שנת 1941, ובעיקר ב־1942. במיוחד עם הקמת 'הקומיסאריון לענייני יהודים', שהיה הזרוע המבצעת של המדיניות האנטישמית של הממשלה והביא להקצנת מדיניות זו.¹²

4. מטרות 'החוק להגנת האומה'

את מטרות 'החוק להגנת האומה' אביא תחילה כפי שהן נוסחו כנאום שר הפנים גאברובסקי, ששיקף את העמדה הממשלתית הרשמית, בהביאו בשמה את החוק לאישור בית־הנבחרים. כנאום מנוסחות התפיסה האידיאולוגית שביסוד חוק זה ומטרותיו.

אידיאולוגיה זו נשענת על תפיסה שמרנית אידיאלית של המושג אומה. אומה לא כאוסף מקרי של בני־אדם אלא כיסוד היסודות לקיום היחיד, כשלמות בעלת חיוניות משלה. המלכת את חבריה בתודעה משותפת של מוצא והשתייכות. התודעה הלאומית היא גורם לעצמו מעבר לרצון היחיד, היא אינה נוצרת באמצעות חוקים — אפשר רק לחזק באמצעות החוק — מקורה בדם הבולגארי והיא הכוח המגלם את האומה הבולגארית. התודעה הלאומית היא ששמרה על האומה הבולגארית והיא שתמשך לשמור עליה. החוק אינו בא להבטיח את קיומה של האומה, קיומה מובטח על־ידי הדם שזורם בעורקי כל בולגארי, אלא להבטיח לאומה אפשרות להתקדמות וליצירה. וכן להתמודדות עם הבעיות הניצבות בפניה ואת הדרך למלא את יעודה.

במאה ה־19 שלטה התפיסה הליברלית, אשר העמידה במרכז את היחיד, את צרכיו ואת אושרו והועידה למדינה רק את התפקיד המצומצם של הבטחת הביטחון וטיפול בשאלות שאין ליחיד עניין בהן. לפי תפיסה זו הקשר של היחיד לאומה לא התנגש עם האינטרס של הפרט, הוא בא לידי ביטוי ברגשותיו הפאטריסטיים, בנכונותו להילחם במערכותיה ובמסירותו למולדת. אולם במאה ה־20, עם כינון סדר־החיים החדש, השתנתה התשתית החברתית־כלכלית והתרבותית והיה צורך להרחיב את תפקידי המדינה, כדי ליישב את הניגודים המעמדיים והכלכליים ולהבטיח את הקידמה. משימות אלה לא היה אפשר להבטיח על ידי היוזמה הפרטית. התפתחות זו העמידה את אינטרס הכלל מעל לאינטרס הפרט. השאלה שהעמיד גאברובסקי היתה, מהו האינטרס הכללי ומהו המשותף לו, ותשובתו היא:

זוהי האומה שהיא שלמות חיונית, שבה נולד האדם והוא קשור אליה בקשרים של מוצא, לשון ותודעה. שלמות זו אינה רק אתנית ורוחנית; האומה כיום,

12 הפער בין לשון החוק הפורמאלית לדרכי יישומו הקיצוניות עולה גם כן בערויות משפטי העם. למשל, בעדות פראנסיס, עמ' 774-780. בעדות זו גם נשמעת הטענה, שהראדיקאליות בביצוע החוק מלמדת על הקצנה במטרות המדיניות האנטישמית של הממשלה הבולגארית בהתכוונותה להשמדת היהודים, אולם תהליך זה בולט בעיקר בסוף שנת 1942 וב־1943.

בגלל תנאי החיים החדשים, הפכה גם להיות שלמות כלכלית סוציאלית ותרבותית לכל המשתייכים אליה.¹³

תפיסה זו מרחיבה אפוא את תפקידי האומה ומשנה את מערכת היחסים בינה ובין האזרח. ההתייחסות לאומה היא כאל הבסיס לחיי היום־יום של היחיד, כשלמות שהוא קשור אליה ואת מרותה הוא חייב לקבל. משום כך, יש להגן על שלמות זו מפני כל יסוד אשר חותר תחתיה ועשוי להסיטה מדרך התפתחותה והצלחתה. בהמשך דבריו אומר גאברובסקי:

כאומה אנו חייבים לשמור על צביוננו הלאומי והאינטרס הלאומי שלנו... אתם רואים שאין מדובר פה בגזענות, לא מדובר פה בגזע טהור או לא טהור, בפאנאטיות דתית או התנשאות לאומית... אין זו שאלה של גזע, אלא של הליכה ברוח הזמן, השאלה היא לענות על הצרכים שנוצרו לאור השינוי בתנאי החיים...¹⁴

דהיינו, גאברובסקי מציג את החוק המוצע כאמצעי להגנת האומה מפני יסודות העשויים לפגוע בה, כך שתוכל למלא את כל מכלול תפקידיה בסדר העולמי החדש. חוק זה הוא, לדבריו, אמצעי הבא להבטיח את האינטרס הלאומי, ולא לבצר עיקרון גזעי כלשהו, אם כי עיקרון זה מופיע בהגדרת המושג אומה בולגארית על־פי קשרי דם. מדבריו גאברובסקי ניתן להסיק, כי הרוב הממשלתי בסברניה, שאת תמיכתו בחוק הוא ביקש, לא היה בעל השקפות גזעניות קיצוניות כמו בגרמניה. משום כך, החוק הוצג לא כפועל־יוצא של אידיאולוגיה גזענית אלא כתוצאה משאיפת בולגאריה לתפוס מקום נאות בסדר החדש שרצה להקים הרייך הגרמני ושהושתת על יסודות דיקטאטוריים ולאומניים. החוק הזה בא אפוא לשרת אינטרס פוליטי של בולגאריה, להתקרב לנאצים על־מנת לקבל שטחים בבאלקאנים, שראתה אותם כשטחיה. כשם שהחוק היה ביטוי לתלותה הגוברת והולכת של בולגאריה בגרמניה במישור הכלכלי, הפוליטי והתרבותי. מעבר למטרות כלליות אלה בחוק הנדון, ראוי להדגיש את יעדיו הקונקרטיים: הצגת יהדות בולגאריה כאויב העם, הפיכתה לנטולת זכויות אזרחיות, בידודה מחברת הרוב ונישולה מן העמדות הכלכליות, החברתיות והפוליטיות שלה.

5. החמרה במדיניות האנטי־יהודית

'החוק להגנת האומה' היה רק שלב אחד במדיניות האנטי־יהודית של ממשלת בולגאריה. ב־17 בפברואר 1941 נתפרסמו בעיתון הממשלתי (גיליון מס' 36) תקנות בדבר ביצוע 'החוק להגנת האומה', שהרחיקו לכת מן החוק עצמו והיו מחמירות

13 ראה: נאום פ' גאברובסקי על 'החוק להגנת האומה', איו"ש, 013/7-3 (בבולגאריה), עמ' 8.

14 נאום גאברובסקי, שם, עמ' 9.

וקיצוניות ממנו. סעיפים 1 – 4 בתקנות אלו קבעו פרוצדורה מהירה לרישום הארגונים הבינלאומיים והסודיים והטילו עונשים קשים על ארגונים שלא היו רשומים כדרוש. סעיפים 5-11 חייבו פיזורם של ארגונים אלה, החרמת נכסיהם, חיסולם וחיסול חובותיהם, באם קיימת אפשרות כזאת. סעיפים 12-29 הגדירו מי יש לראות כיהודי וקבעו כי על היהודים להגיש הצהרה תוך חודשיים ימים בצירוף מסמכים, לשם קביעת מוצאם. הונהגה תעודת-זהות מיוחדת ליהודים בצבע מיוחד, שבה נרשמו רק שמות יהודיים ללא סימות בולגאריות. סעיפים 34-51 דנו בהצהרות על הרכוש היהודי. יש להצהיר על כל חפץ שערכו עולה על 500 לווה. הוא הדין בסחורה כלשהי, היא ערכה אשר יהא. כל הסכומים שיתקבלו מחיסול עסקים יש למסור לבנק הממלכתי. עוד נקבע, כי תוך חודש ימים יש לחסל, על יסוד מכרז פומבי: מוסדות-לימוד פרטיים, תיאטרונים, בתי-קולנוע, בתי קרקס, הוצאות-לאור, עסקי סרטים ותקליטים, בתי-שעשועים מכל סוג, מסעדות, מסבאות, בתי-מלון ופנסיונים – השייכים ליהודים. כמו כן יש לחסל בנקים ומוסדות אשראי שההון היהודי עולה בהם על 49%, סוכנויות מכס, סוכנויות רכבת, בתי-מרקחת, בתי-מסחר לתרופות, עסקי צורפות ועוד. הפקידות בבתי-עסק לא-יהודיים או בבתי-עסק יהודיים שלא חסלו תורכב ממספר שוה של יהודים ולא-יהודים, על-פי הסוג ודרגת השכר. בכל מקרה אחר יפוטרו הפקידים היהודים המיותרים.

ב-21 בפברואר 1941 פירסם משרד הפנים תקנה (מס' 2556) שהטילה על היהודים הגבלות נוספות מעבר להגבלות שנקבעו בחוק המקורי. בתקנה נקבע, כי בעל-מקצוע יהודי יורשה למכור רק את תוצרת בית-מלאכתו ורק בקמעונות. לאחר כמה חודשים שוב נקבע, כי יותר לו למכור רק את תוצרתו העצמית, בעוד שבחוק המקורי לא חלו הגבלות על בעלי-מקצוע.⁴⁵ עם פרסום התקנות הוחל מיד בפיטורי כל החיילים הסדירים וחיילי המילואים ממוצא יהודי, שהיו בשירות. מיד אחרי כן פוטרו כל היהודים ממישרותיהם במוסדות המדינה, ברשויות המקומיות ובמוסדות-ציבור אחרים. גם בתי-עסק פרטיים פיטרו את היהודים שהעסיקו, ללא הודעה מוקדמת וללא תשלום פיצויים. בצווים שפורסמו בדבר סדרי תנועתם של היהודים פורטו ההגבלות שהוטלו עליהם בשעות היממה, במקומות ובבתי-השעשועים, שנאסר עליהם לבקר בהם. הוחל בריכוז היהודים וציפופם ברבעים מיוחדים, בעיקר בסופיה, ובהגבלת המגורים של כל משפחה יהודית למיכסה של ארבע נפשות לחדר. פורטמו גם הגבלות חמורות בדבר הצטיידות במצרכי מזון ונקבעו המקומות שבהם הורשו היהודים לקנותם. ביצוע התקנות הוטל על משרד הפנים והוקמה רשות מיוחדת לביצוע, שבראשה הועמד אלכסנדר בלב וכעוזרו נתמנה יארוסלאב קאליצין.

ב-1 במארס 1941 הצטרפה בולגאריה לציר רומא-ברלין-טוקיו, אף כי בגלל גרשותיה הסלאבופיליים היא לא הכריזה בשלב זה מלחמה על רוסיה. באותו יום חצו צבאות הרייך את גבול בולגאריה, ותפסו עמדות לקראת אפשרות התקפה מן המזרח.